

SZÖLLŐSY ÉVA

Az ÉrtSz I. kötetének „cenzúrázásáról”¹

*Megkülönböztetett tisztelettel és érdeklődéssel
Elekfi László tanár úrnak,
aki részt vevő tanúként a legilletékesebb
az alábbiak kiegészítésére és kiigazítására*

1. A vizsgálat tárgya

A magyar lexikográfia hálával tartozik Kontra Miklósnak, amiért ismételten felhívta a figyelmet (1994a, 1994b, 1994–95, 2000) tudománytörténetünknek egy nem is elfeledett, hanem évtizedeken át titokban maradt epizódjára, *A magyar nyelv értelmező szótára*, azaz a 7 kötetes ÉrtSz korabeli cenzúrázására.

Az ÉrtSz kötetei 1959–62 között jelentek meg, az I. és II. kötet 1959-ben, illetve 1960-ban. Konrától tudjuk, hogy ez a két kötet szinte azonnal kiváltotta a Román Népköztársaság hivatalos tiltakozását, s ekkor az MTA és az Akadémiai Kiadó együttesen elindította a szótár ideológiai cenzúrázását. Az I–II. kötetrel másként kellett eljárni, mint a még munkában lévő további anyaggal. Az új változatok létrehozása során óriási gondot fordítottak arra, hogy az eredetitől minél kevésbé lehessen őket megkülönböztetni.² Az eredetiket gyakorlatilag csak a nyomdai táskaszám azonosítja: 59.46861 és 59.48701.³ Az új kiadások természetesen a cenzúrázott változatot ismételték. A III. kötettől a szótár lexikográfiai szerkesztésével egy időben folyt az ideológiai lektorálás. Kontra Miklós adatai (1994–95: 212) alapján 2008 végén az MTA könyvtárának munkatársai előkerítették a használatból rég kiöregedett eredeti I. kötetet, sőt kiderült, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban (alig hihető módon) 2009 áprilisában még mindig az eredeti I–II. kötet áll a tájékoztató szolgálat szabadpolcán.

Érthető, hogy sem a főszerkesztő Ország László, sem munkatársai nem szívesen beszéltek a történekről. Kiváló szakemberként joggal érezhették méltatlannak a szótáríráshoz mit sem értő külső beavatkozást, ráadásul 1989 előtt a visszaemlékezés megjósolhatatlan következményekkel (vagy nagyon is megjósolhatóakkal) járhatott volna. Ország szomorú tömörséggel utasította el Kontra ismételt érdeklődését: „Fiam, úgy nem mondhatom el, ahogy volt, másként meg miért mondanám?” (2000: 163).

¹ A „cenzúrázás”, „cenzor” stb. szóhasználatot mindvégig Kontra Miklóstól kölcsönzöm az Ország László által tényszerűen „ideológiai lektorálásnak” nevezett akcióval kapcsolatban. Kontra nyilvánvalóan a rejtett sajtó- és könyvcenzúrára utal, amely *betilthatta* a megjelenést; a szimbolikus fontosságú ÉrtSz elkészítésében a „cenzúra” ennél sokkal specifikusabban működött.

² Az idős generáció még emlékezhet rá, hogy a nagy szovjet enciklopédiában *Berija* bukását milyen gyorsan követte a *Bering*-szoros fontosságának megnövekedése. A magyar gyakorlat követte az élen járó nagy testvér példáját.

³ Az eredeti I. kötet legelején a beköszöntő még *hathötes* szótárról ír. Utóbb derült ki, hogy a technikai adottságok miatt hét kötetbe kell kötni az anyagot.

A szótár megjelenése idején Országh László nem kerülhette el teljesen a témát: „A szótári munka utolsó szakaszában, a nyers kézirat elkészülte után, szükségesnek mutatkozott az is, hogy több száz szócikk kéziratát illetékesek a marxista–leninista ideológia szempontjából megbírálják, és véleményükkel a szerkesztőséget a szócikk végleges megszövegezésének munkájában támogassák.⁴ Az ideológiai lektorálásnak a munkáját az Akadémia Elnökségének határozata alapján a II. osztály által létrehozott munkaközösség végezte Erdei László vezetésével. Ugyanilyen jellegű lektorálást hajtott végre az Akadémiai Kiadó felkérésére a szótár III–VII. kötete teljes anyagának kész kéziratán, illetve kefelevonatán Siklós Margit és Werner Györgyné, a III. kötetre vonatkozóan még Nyíró József.” (Országh 1962: 124; idézi Kontra 2000: 165–166)

Elsősorban a kíváncsiság vezérelt, amikor elkezdtem összehasonlítani az *A* betű eredeti és módosított anyagát. Emellett Kontra Miklós nyomán úgy gondoltam, hogy a rég hozzáférhetetlen eredeti változatokat (amelyeknek még egykori létezéséről sem tud a szakma) fél évszázad után újra nyilvánosságra hozva segíthetek törleszteni valamit a magyar filológiának a hajdani szerkesztőkkel szemben 1989 után keletkezett erkölcsei adósságából (Kontra 1994–95: 218).

A III–VII. kötet szócikkeinek eredeti verzióját nem ismerjük, de a lektori jelentések fennmaradtak; Kontra (2000) a cenzorok tudatlanságának és butaságának dokumentumai alapján tanulságos és esetenként megdöbbentő képet ad az ideológiai támogatás működéséről. Magam egészen más adatokkal dolgoztam: egy eredeti I. kötetet és egy cenzúrázott I. kötetet vetettem össze, lektori jelentések ismerete nélkül; ezek a jelentések (ha keletkeztek egyáltalán önálló dokumentumként) vélhetően megsemmisültek.

Fokozódó meglepetéssel tapasztaltam, hogy az I. kötetből a vártnál *árnyaltabb kép* bontakozik ki. A teljes *A* betű után összehasonlítottam a teljes *C* betűt, valamint a *d–dézsmatörvény* részt is. Úgy tűnik, hogy az Erdei László⁵ vezette gárda működését meg kell különböztetni a későbbi lektorok tevékenységétől: az ÉrtSz cenzúrázott I. kötete a sajnálatos változások ellenére *nem igazán rosszabb, sőt egyes pontokon javult* az eredeti változathoz képest. Egyre izgalmasabb feladat lett a változtatások elemzése. (A 4.013 átvizsgált szócikk az I. kötet összesen 9.642 szócikkének 41,6 százaléka, elegendő a teljes kötet reprezentálására.)

2. A dolgozat célja

Abból az ismert állításból indulok ki, hogy egy értelmező szótár mindig tükrözi keletkezésének korát, a kor társadalmi-politikai preferenciáit (például Béjoint 2000: 124, 131–134 további hivatkozásokkal; a mai hazai szakirodalomban Pajzs 2009). Az ÉrtSz munkálatai 1949-ben kezdődtek, tehát a szótár a második világháborút követő

⁴ Kontra felhívja a figyelmet, hogy a VII. kötet Függelékében a szerkesztők még meg is köszönik ezt a segítséget (1994a: 433). Nem nehéz elképzelni, mire gondolhattak magukban. Az ideológiai jobbítás munkafázisát Kiss Lajos egyszerűen *herélés*-nek (Kontra 2000: 166) nevezte.

⁵ Erdei László (1920–1996) filozófus, logikus, egyetemi tanár, az ELTE BTK Logika tanszékének vezetője. Internetes források szerint úgy lett DSc, hogy mindössze négy polgárit végzett. A korszakot és több kortársát tekintve ebből nem lehet értékítéletet alkotni, sem negatív, sem pozitív irányban. – E.L. már az eredeti kiadásban is szerepel a nagyobb mennyiségű szócikket lektoráló közreműködők névsorában, tehát neki saját tevékenységét is újra kellett értékelnie.

történelmünk legsötétebb éveiben készült. Ez érezhető például a címszavak összeválogatásából, az eredeti meghatározások és a szerkesztői példák egy részéből is. (A szótárírók politikai megfelelési igyekezetének helyes megítélését szeretné elősegíteni a Függelékben közölt néhány idézet, amelyek az ötvenes évek elejének szövegvilágát érzékeltetik. Ezeknek a tükrében látszik igazán, hogy a szótár *kifejezetten visszafogottnak* mondható.)

Nem célom annak taglalása, hogy a szótár létrehozása normális politikai légkörben is hatalmas feladat lett volna, mindenekelőtt az előzmények teljes hiánya miatt (például Országgh 1954: 121–124). Országgh László (és munkatársai) szó szerint korszakalkotó érdemeit, a magyar lexikográfiában új korszakat nyitó szótárnak a jelentőségét csak fokozza, hogy a szerzőgárda milyen körülmények között és milyen körülmények ellenére volt képes ekkora teljesítményre: saját társadalmi-politikai preferenciáik nyilvánvalóan különböztek a kor hivatalos értékrendjétől. Ha emberi életek nem is, életpályák alakulása mulhatott egy mondaton vagy kifejezésen. A lexikográfus néha csak szeretne „*harmless drudge*” [ártalmatlan robotos] lenni, és nem öröm, ha vészterhes időkben úgy nyilvánul meg a szótár fontossága, hogy a szótárírókat a ninivei hatalmak „*harmful*” [ártalmas, káros] elemnek tekinthetik.⁶

A nagy meglepetést a cenzúra működése okozta számomra, a dolgozatban ezt kívánom bemutatni. A fő tanulságnak azt gondolom, hogy rendkívüli gondossággal kell eljárunk, ha a tudomány bizonyos fokig elegyedik a politikával. A szubjektivitást nem lehet teljesen kizárni, arra azonban törekednünk kell, hogy bármilyen ítéletünket megelőzze az adataink aprólékos megismerése.⁷

Ha az alábbiak nyomán az olvasó ki tudja alakítani saját véleményét arról, hogy valóban érdemes-e (értsd: egy tehetős országban érdemes lenne-e) az eredeti verziót újra kiadni, akkor a dolgozat eléri célját.

3. Az első benyomás: a cenzúra eltitkolásának fontossága

Gyorsan kiderült, hogy a szócikkeket a biztonság kedvéért szavanként kell összehasonlítani. A feladat gonosz fintora, hogy eredményesebbnek és ezért könnyebbnek éreztem volna a munkát, ha több eltérést találok. *A cenzúra nem volt tömeges*. A szócikkek alig 4 százalékát kifogásolták, több mint 4.000 szócikkből nem egészen 160-at.

Az új szócikk ránézésre rendszerint kevésbé (néha alig észrevehetően) különbözik az eredetitől. A sorok számát lehetőleg meg kellett őrizni, nemegyszer az utolsó sor hossza is kevésbé tér el. Még azokat a változásokat is nehéz meglátni, ahol a régi és az új szócikk sorainak száma különbözik.⁸ (A megoldások a méltóbb feladatot érdemlő nyomdászok tudását is dicsérik.) Néhány szócikk lerövidítését-meghosszabbítását csak más szócikkek megtoldásával-rövidítésével lehetett kiegyenlíteni. Ilyen „következmenyesen” módosított szócikk kerekén 30 született. Ezeket is számolva a szócikk-

⁶ A „*harmless drudge*” Samuel Johnson sokat idézett kifejezése, híres *Szótár*-ának előszavában így definiálja a lexikográfust.

⁷ Miközben nem gondolom, hogy erről a szakmánkban bárkinek más lenne a véleménye.

⁸ A munkát valószínűleg hajdani nagyszámítógépes szoftveres gyakorlatom, az ún. *dump*-ok (hexadecimális számtengerek) elemzésében szerzett rutin felelevenítése tette lehetővé. A megfeszített figyelemmel végzett módszeres hasonlítás ellenére néhányszor előfordult például, hogy egy betoldás miatt már tudtam: valahol egy sorral biztosan kevesebb van a hasámban, mégis nehezen találtam meg a törlés helyét.

keknek még mindig kevesebb mint 5 százaléka változott. Az összes adatot az 1. tábla tartalmazza.

vizsgált szócikkek	A		C		d-dézsma-törvény		összes	
	db	%	db	%	db	%	db	%
összesen	3074		506		433		4013	
kifogásolt és ezért módosított	124	4,0	23	4,5	12	2,8	159	4,0
„következmenyesen” módosított	31	1,0	-	-	-	-	31	0,8
változtatott összesen	155	5,0	23	4,5	12	2,8	190	4,7

1. tábla: A cenzúra kiterjedtsége

4. A második benyomás: „ideológiailag fejlett” eredeti változat

A lexikográfusok eleve kénytelenek voltak megfelelni a kor politikai-ideológiai elvárásainak. Ez *nem* kritikai megjegyzés (lásd fentebb a 2. pontot). Az eredményt érzékeltesse néhány szerkesztői példa:⁹

A párt követelte a földnek a dolgozó parasztok kezébe, a hatalomnak a munkásság kezébe adását.

A holnap gondja, a jövő félelme nem aggasztja már a népet.

A népi demokrácia nem hagy ajtót az imperializmus ügynökeinek.

az imperialisták aknamunkája

az albán békeharcosok

Nehéziparunk megnyerte az anyagcsatát.

A szövetkezeti gondolat érdekében apostolkodik.

Bekapcsolódott a mozgalom áramkörébe.

Az ötéves terv aranyalapja a magyar dolgozók munkaereje és munkakedve.

Ahol a szocializmus virágozik, ott a föld új arcot ölt.

Az ellenség igyekszik átdobni ügynökeit a népi demokratikus országokba.

A pártszervezet jól átfogta a község életét.

A szocializmus átgyúrja a kispolgári rétegeket.

1943[!]-ban más pártokból sokan átjöttek a Magyar Dolgozók Pártjába.

Az októberi forradalom áttörte az imperializmus frontját.

A világ dolgozói atyjukat gyászolták Leninben.

A szótárírók kényszerű igyekezetéről azért kell megemlékezni, mert nyilván ennek tulajdonítható, hogy az általam átnézett részekbe *a cenzúra egyetlen osztályharcos mondatot sem ír(atot)t be*.¹⁰ A nyomdai tükör kiegyenlítését szolgáló helykitöltő példák hangsúlyozottan közömbösek. Egyetlen szócikket találtam, amelybe a cenzúra

⁹ A szótár a példákat kurzíválja, és a szerkesztői példákban a címszót ~ helyettesíti. Itt a címszó természetesen kiírva szerepel, aláhúzással emelem ki a teljes szóalakat.

¹⁰ Egy kis osztályharcos beszúrás találtam, az *antikvárius* szócikkben. Lásd lentebb a 6.3. pontban.

példamondatot kívánt (az eredeti szócikkben nem volt példa), ez a mondat is politikafüggetlennek mondható:

Az atomháború kirobbantása az emberiség teljes kipusztulásához vezethetne.¹¹

Akadnak viszont olyan példák, amelyeknek a megjelentetése 1959-ben voltaképpen bátorságra vall. Még akkor is, ha senki nem merhette hangosan észrevenni a nyilvánvaló hivatalos értelmezés mellett a fájdalmasan aktuális másik értelmezést (és nagyon kevesen lehettek, akik bármit is észrevettek). Az már soha nem derül ki, hogy a cenzoroknak az eszét megjárta-e a kettős jelentés.

Az egész világ tudja, ki az agresszor.

A boldog, szabad élet akarása benne él a tömegekben.

Mozgalmunk alappillére az ifjúság forradalmi lendülete volt.

Tekints reánk, tekints szabadság... Midőn más könnyet sem mer adni, Mi vérrel áldozunk neked. PET.

5. A változtatások témakörök szerint

A 2. táblában látható csoportosításnak eredetileg annyi volt a célja, hogy valamelyes rendet vigyen a változtatások tárgyalásába.¹² A címkék arra utalnak, hogy a *változtatás* mivel kapcsolatos, függetlenül attól, hogy a *szócikk* milyen témakörbe lenne sorolható.¹³ Utóbb kiderült, hogy érdemes figyelni a csoportok arányaira is.

Kontra Miklós tömören megfogalmazta, hogy az ideológiai lektorok mire fordítottak különös figyelmet: „a trianoni békeszerződés, a vallás, az osztályharc és a proletár nemzetköziség kérdéseire” (2000: 168). Ennek az az érdekessége, hogy a több mint 4.000 szócikk átböngészése és a 190 változtatás részletes kijegyzetelése után magam is pontosan így gondoltam (és sajnáltam, hogy nem sikerült ugyanezt ilyen találoán kifejeznem).¹⁴ Az összes adatot együtt látva annál inkább meglepett, hogy a „vesszőparipák” a módosításoknak viszonylag kis hányadát, csak ötödrészét eredményezték. Ezek a változások a *mi figyelmünket* ragadták meg a többinél nagyobb erővel, aminek három okát látom:

- (i) elég nagy részük kifejezetten rontotta a szótár lexikográfiai minőségét (lásd a 3. táblában és a 6.1.–6.4. pontban);
- (ii) az ide tartozó cenzori kifogások hol bosszantóak, hol nevetségesen kisse-rűek;

¹¹ A „politikafüggetlennek mondható” kitélt az a mozzanat indokolja, hogy a mondatból ma valószínűleg elhagynánk a logikailag fölösleges *kirobbantása* szót. Az adott korszak folyamatosan sulykolta az emberekbe, hogy a gaz imperialisták kirobbanthatják az atomháborút, ez ellen folyt a szocialista tábor békeharca. A *kirobbantása* szó tudat alatt felidézte és fokozta a mentális dresszúrát. A példa szerzője valószínűleg a kor kliséjeként (lexikográfiai szempontból dicséretesen) használta az *atomháború kirobbantása* szókapcsolatot. (Úgy tűnik, a példák pszichológusok számára is adhatnak kutatási alanyanyagot.)

¹² Csak a kifogásolt szócikkeket vettem figyelembe. A „következésményesen” módosított szócikkek között bős változtatásai torzítanak az összképet.

¹³ Például a *cipel* és Trianon nyilvánvalóan nem tartozik össze; a *cipel* a szócikkében történt változtatás jellege folytán került a Trianonnal címkézett csoportba (lásd lentebb). A közgazdasághoz köthető változtatások természetesen az ilyen témájú szócikkeket érintik (de közgazdasági témájú szócikkben előfordul például az ideológiai csoportba illő módosítás).

¹⁴ Csak a „klerikális reakció elleni harc” saját gyerekkori emlékem.

(iii) például a közgazdasági szócikkek módosításán kevesebb indulattal vagy éppen közömbösen átsiklunk, nem is szólva a teljesen közömbös korrekciók eseteiről.

A + jel azt jelenti, hogy a „közgazdaság” és az „ideológia” nagyon tágra értendő fogalmak, éles határvonalak nélkül. Még így is feltűnő, hogy a változtatásoknak csaknem a harmadát leginkább a gazdasági élethez lehet kapcsolni.

Végző soron természetesen a legtöbb változtatás mögött a pártideológia az indíték, még ha csak nagyon áttételesen érvényesül is. A „vegyes” csoport kivétel, a minden ideológiától mentes korrekciókat ebbe soroltam.

A változtatások száma nagyobb, mint a változtatott szócikkek száma, mert egy-két szócikkben két különböző változtatás is van, illetve egy-két változtatás két csoportba egyformán beletartozik. Elvileg tehát külön kellene megmutatni a változtatások arányát az összes változtatás számához képest és az összes szócikk számához képest. A különbség azonban olyan kicsi, hogy a 2. táblában látható kerekített értékek mindkét esetre megbízható eligazítást nyújtanak.

	változtatások	
	db	%
vesszőparipák	34	21
Trianon és a <i>nemzet</i>	19	< 12
vallás (a klerikális reakció ellen)	6	< 4
osztályharc	6	< 4
proletár nemzetköziség	3	< 2
közgazdaság +	53	33
ideológia +	29	18
egyéb	50	31
a korszak levegője	5	3
népek	8	5
történelem	6	< 4
Herczeg Ferenc ¹⁵	10	6
vegyes	21	13

2. tábla: A cenzúra témák szerint

Érzékeltesse néhány példa a témakörök jellegét. A részletes elemzésre a következő két pontban kerül sor. A példákban az is látható, hogyan regisztráltam a változtatásokat. A szócikkből a változtatás szempontjából releváns részt írtam ki, szükség szerint anynyi megelőző adattal, amennyi segít gyorsan rátalálni a teljes szócikken belül erre a

¹⁵ Herczeg Ferenc kakukktójásként lett önálló csoport. Az A betűből törölték 10 példamondatát. „*A muszka lovain meglátszott, hogy boxban abrakolnak.*” példát a *muszka* maga is kiütötte volna, de általában a szerző személye lehetett kifogás tárgya. Így is bőven maradtak tőle példák, a C betűből és a D átnézett részeiből pedig egyetlen mondatát sem törölték. Mai szemmel valóban túlreprezentáltak tűnik, aminek az is oka lehet, hogy a szocialista éra agyonhallgatta, és utóbb sem támadt fel például Máraihoz hasonlóan. Mindig maradt egyéb példa, illetve szerkesztői példa került a törölt helyre. (Lásd még a 6.8. pontot is.) Hasonló bánásmód más szerzőnél nem tapasztalható.

részre. Áthúztam az eredetiből törölt részeket, aláhúztam a cenzúra utáni új részeket. Három pont (...) ott található, ahol a szótárban is három pont van. Négy ponttal (...) jelöltem, ha kihagytam valamit az idézett részletből.¹⁶

A „Trianon és a *nemzel*” csoport jellemző darabja a *cipel* szócikk. A *tót* szót minden formájában következetesen irtották, aminek az az egyetlen magyarázata, hogy Trianont asszociálja, mert a Trianon előtti (illetve az 1945 előtti) Magyarországon nevezték így az utóbb *szlovák* nemzetiségűeket:

cipel (táj) cepel

1. *Mit ~ed azt a gyereket? Hova ~ik azt a bútort? Éppen a kölcsönvett könyveket ~te egy nagy bőröndben.* □ *A hosszú lábu drótosztót Kopott gubáját cepeli.* PET: ....

Az „osztályharc” példája az altiszt tevékenységének megemlése:

altiszt

2. (biz szoc.e) ~Hivatalsegéd. *Az ~kitakarított. Irodai ~ volt. Az ~ meghozta a postát.* □ ....

„A korszak levegője” érezhető a szocializmus kevésbé vonzó díszletelemében és annak törlésében:

árjegyzék

1. ||a. <Egyes üzletekben, elárúsító helyiségekben, üzemekben> a falon kifüggesztett, a kapható áruk v. a végzett szolgáltatások nevét és árát feltüntető tábla v. lap, árlap. *A fodrázműhely ~e; az italok ~e a népbüfében.*

A „vegyes” csoport tipikus példája, pontosabbá és gördülékenyebbé alakított értelmezés:

cipő-felsőrész (Cip)

A cipőnek ~~hajlékony, vékony bőranyagból v. szövetből~~ vékony bőrből, műanyagból v. szövött anyagból készített s a lábfejet takaró része. *~t készít, ragaszt, szab, tűz, varr.*

6. A szócikkek minőségének változása lexikográfiai szempontból

Az értékelésem bizonyos fokig nyilván szubjektív, de inkább a változás mértékének, mint irányának megítélésében. Alapértelmezésnek azt tekintem, hogy a cenzúra rontott, bár ez szigorú álláspont. A 3. tábla csak azokat a változásokat mutatja, ahol megítélésem szerint kifejezetten nagyot romlott a szócikk minősége, illetve ahol javult kisebb vagy nagyobb mértékben. A % cellákban az látható, hogy az adott csoport összes szócikkének hány százaléka változott.

¹⁶ A szótár maga is megkülönbözteti a három pont és a négy pont alkalmazását; a megoldásom nem ütközött a szótár gyakorlatával.

	↑↑		↓↓		↑	
	db	%	db	%	db	%
vesszőparipák			12	35		
Trianon és a <i>nemzet</i>			5	26		
vallás (a klerikális reakció ellen)			3	50		
osztályharc			2	33		
proletár nemzetköziség			1	33		
közgazdaság +			1	2	2	4
ideológia +	1	4			2	7
egyéb	3	6			13	26
a korszak levegője					1	20
népek	1	12,5				
történelem					2	34
Herczeg Ferenc						
vegyes	2	9,5			10	48

3. tábla: A szócikkek lexikográfiai minőségének alakulása

Vegyük észre, hogy a komoly minőségi romlás a „vesszőparipák” körében tapasztalható. Javítottak a „közgazdaság +” és „ideológia +” csoportokban, az „egyéb” kategóriákban pedig kifejezetten javítottak.

(A következő példák egy részére visszatérek a változtatásokat politikai oldalról vizsgáló 7. pontban. Itt arra törekszem, hogy tisztán lexikográfiai szempontból értékeljem a cenzúra eredményét.)

6.1. *Trianon és a nemzet*

A változtatások többnyire tabu szavak törlését jelentik, a törlés következményeivel. Nem maradhatott a szócikkekben például *Erdély*, *székely*, *tót*. Az új példamondatoknak köszönhetően a szócikkek egy része végeredményben nem romlott, de az egész eljárás épp eléggé bosszantó.

Az *anyaország* szócikéből törölni kellett a 2. jelentés példamondatát: „1848. március 15-én követelték Erdélynek az anyaországgal való egyesítését.” Nem került a helyére más, a szerkesztők az *anyasertés* és *anyáskodik* szócikkek új példáival egyenlítették ki a teret. A megoldásba öntött vitriolt persze csak a két változat összehasonlítása mutatja ki. Példa nélkül sokkal szegényebb a szócikk. Ország-ház László saját szótárának hátsó borítójára feljegyezte:

„Botránykövek” az ÉrtSz-ban

anyaország

anyaállam

cionizmus

csángó

államvallás

[stb.] (Kontra 2000: 165)

A feljegyzések ismeretében meglepő, de tény, hogy az *anyaállam* szócikkhez nem nyúltak hozzá, érintetlenül maradt a példamondat: „1848 előtt Magyarország

Erdélynek anyaállama volt.”, sőt az *államvallás* szócikk sem módosult. Valószínűleg soha nem derül már ki, hogy ez milyen mértékben tulajdonítandó a főszerkesztő szakmapolitikai bölcsességének és ügyességének, illetve a cenzúra felületeségének.

A *tót* szó 8 helyen maradt ki. Mikszáth többször áldozatul esett. Például „*A jó krapeczi tótocksák*” helyébe szögletes zárójelbe tett saját megfogalmazás került: „[A krapeciek] azon ürügy alatt, hogy ... kutyáikat csitítják, kiállnak a kapuk elé.”¹⁷ Másik mondatából egyszerűen kihagyták a szót (három ponttal jelölték a kihagyást): „*A legszebb hadnagyot elvitték Trencsénből, ami azonban nem hagyott nagyobb úrt a kis ... városban.*” Az ilyen, lexikográfiai szempontból ártatlan (ám ettől a magyar szótárolvasót nem kevésbé irritáló) ostobaságokkal szemben *szegényítette* a szótárt, hogy 2 élő kollokációnak kellett kimaradnia. A *Tót atyafiai* szókapcsolatot magyarázattal együtt mindenestül töröltették. Szintén *rontotta* a minőséget Gárdonyi példamondatának lecserélése: az „*Egy ablakos tót kocogtatott ... egy ablakszárnyat*” szerkesztői példa került: „*Régen ablakos vándoriparosok járták a falvakat.*” Az *ablakos tót* szókapcsolat még ma is fel-felbukkan: *Ugy kellett neki, mint ablakos tótnak a hanyattesés.* (Ugyanezt az idézetet egyszerűen törölték az *ablakszárny* szócikkből, de maradt másik példa. Az kétségtelen, hogy a példa ugyanazon az oldalon kétszer nem volt szerencsés.)

Néhány egyéb jellegzetes kihúzott példa olyan szócikkekből, amelyeknek a minőségét lexikográfiai szempontból sikerült megőrizni más példák segítségével: „*A székelek lázító eszmékkel vannak átítatva.*” KEM. „*Erdélybe átjöttem a Királyhágónál.*” MIK. „*A Bácskába telepített bukovinai magyarokat áttelepítették a Dunántúlra.*”

A *délvidéki* 1. melléknévi jelentésének eredeti értelmezése „(Tört) Magyarország délvidékével kapcs. ...” helyébe „(Tört) A délvidékkel kapcs. ...” került. Ezzel jócskán rontottak a szócikken, mert a szótár használójának meg kell néznie a *délvidék* szócikkét is (ahol egyébként jó értelmezést talál).

A *nemzet* szót kétszer iktatták ki. Még a „*Petőfit a nép adta a nemzetnek*” szerkesztői példát is helytelenítette a cenzúra (pedig mennyi igazodási szándékról tanúskodik...). Az új változat: „*Petőfit is a dolgozó nép adta a magyar irodalomnak.*” Mai szemmel-füllel furcsának érezzük, de mivel a *dolgozó nép* a korszak leggyakoribb szókapcsolatai közé tartozott, az új mondat lexikográfiai szempontból nem kifogásolható, sőt jobban tükrözi a kor szóhasználatát. Az *alrend* szócikkében eredetileg ez áll: „1. (rég) „<Vmely osztálytársadalomban, közösségben, kül. nemzetben> társadalmi v. jogi szempontból alacsonyabb rangú réteg, csoport.” A „kül. nemzetben” nem maradhatott. A felszabaduló helyet ki kellett tölteni, így született a „<Vmely osztálytársadalomban, közösségben> társadalmi vonatkozásban v. jogi szempontból alacsonyabb ...” változat. Az eredeti szöveg tartalmilag zavarosnak mondható, az új viszont a „vonatkozásban” beszúrása folytán egyenesen értelmetlen.

Egy szerkesztői gyöngyszem, amelyben megmaradhatott a szó: „*A nemzet végre a dolgozó osztályokkal azonosult.*”

¹⁷ A példában aláhúzással jelölöm azt a(z egy vagy két) szót, amely(ek)nek a szócikkében a változtatás történt, ha a szöveg egyébként nem azonosítja a szócikket.

6.2. Vallás

A cenzúra mögött álló ideológia természetesen vallásellenes volt, ennek az érzékelhető hatása azonban nem túl gyakran érvényesült. „A klerikális reakció elleni küzdelem” jegyében cenzúrázott szócikkekben a lexikográfiai minőség 3 esetben jelentősen romlott, példa törlése miatt.

Kihúzták a Jézust említő példát: „*Jézus ... szegény ácsmester fia volt.*” MIK. A szócikk példa nélkül maradt. Kihúzták az istent említő példát is: „*Országunk csorbult, tépett a gunyánk, S az isten is arrább fordítja arcát.*” Ezt a Tóth Árpádtól vett szép idézetet különösen sajnálhatjuk annak ellenére, hogy maradt szerkesztői példa. Kihúzták Jókai mondatát: „*Az ostoba emberek ... ragaszkodnak a világi jókhoz, holott amodaát a paradicsom várakozik rájuk.*” Ezért a remek példáért is kár, különösen mert semmi sem került a helyére.

A lexikográfiai minőség szempontjából voltaképpen közömbös az *apátia* szócikk egyik példájának kihúzása (maradtak más jó példák), de érdemes elképzelni a cenzor döbbenetét, amikor ezt látta: „*A nép, mint minden félcivilizált és erősen vallástalan nép, rettenetes apátiába süllyedt.*” MÓ.

6.3. Osztályharc

A cenzúra mögött álló ideológia osztályharcos is volt, de ennek a közvetlen megnyilvánulása sem gyakori. Csak azokat a változtatásokat ésszerű ebbe a csoportba sorolni, amelyek a szó köznapi értelmében „osztályharcosak”. Komolyan károsodott a szótár minősége 2 esetben.

„*Barátja a hitetlen, alantas külvárosi csöcselék.*” – írta Karinthy. Mintha a cenzorban a szavak mágikus erejébe vetett hit működött volna: *külvárosi csöcselék* nem létezik, ha nem nevezzük meg. A példa így alakult: „*Barátja a hitetlen, alantas [fráter].*” és ezzel gyengült, mert az *alantas* szó a *fráter* mellett kevésbé érzékelteti az aktuális jelentésárnyalatot, mint a *külvárosi csöcselék* jelzőjeként.

A szocializmusban az antikvárius nemesak „Régi v. használt könyveket vásároló és eladó könyvkereskedő”, ki kellett egészíteni: „v. kereskedelmi alkalmazott.” Az osztályharcos túlprecízkedés hatása lexikográfiai szempontból közömbös lett volna. A beszúrást azonban törléssel kellett ellensúlyozni, és a sokkal jobb, releváns példa maradt ki, a gyenge példát őrizték meg. A kimaradt szerkesztői mondat: „*Egy antikváriusnál Arany Toldijának első kiadására bukkantam.*” Amit meghagytak: „*Epedve nézte a körüti antikváriusok kirakatait.*” BA. (Ilyen esetben igazán jó lenne tudni, hogy a példát egy nekikeseredett szerkesztő törölte, vagy cenzori döntés született. Máshol is előfordul hasonlóan rossz döntés: az *állomány* elavult jelentése „állam”; megmaradt ez a példa: „*A szabadság S jogaitok ellen szólt mindig, miket Az állománytól bírtok.*” PET.-SHA.; törölték a sokkal jobbat: „*A legkisebb állomány ügyeinek vezetése is csaknem oly nehéz, mint a nagyé.*” KEM.)

6.4. Proletár nemzetköziség

3 szócikket érintett a cenzúra, ebből 1 romlott.

Az *ázsiai* szócikkben mindenestül megszüntették a melléknév 2. jelentését: „(átv, szoc e, rosszalló) *ázsiai állapotok*: elmaradott, barbár á.” A nyelvben elevenen élő kollokációkat törölték. (Következésképpen az *állapot* szócikkben törölni kellett az

„→ázsiai állapotok; →balkáni állapotok” utalókat; ez a törlés a lexikográfiai minőség fenntartását szolgálta, ilyen értelemben szükséges és helyes változtatás.)

Szinte természetes, hogy törölték Móra Ferenc mondatát: „*Hadd tanulják meg idejében az afrikaiak, hogy most már civilizált világ polgáraivá váltak.*” Az új szerkesztői példának köszönhetően a szócikk nem lett gyengébb. Azért említem, mert más helyen mégis megmaradt az idézet teljesebb formában: „*Hadd tanulják meg ... az afrikaiak, hogy most már civilizált világ polgáraivá váltak, ahol ... még a zsiráfok se hordhatják fönn az orrukat.*” A cenzúra vagy következtelen volt, vagy a második esetben a teljesebb mondat humora oldotta az ellenérzést.¹⁸

6.5. Közgazdaság +

Lexikográfiai szempontból romlott az *áralakulás* szócikk minősége. Az eredeti értelmezés: „Az árucikkek árának változása, alakulása a kereslet és kínálat alapján.” Idősebbek emlékezhetnek, hogy ez a szocializmus politikai gazdaságtana szerint mélységesen helytelen megállapítás. A cenzúra ki is húzta a kárhóztatott lényegét, maradt: „Az árucikkek árának változása, alakulása.” Ez viszont semmitmondó. Legalább kétféle jelentés kellett volna a szócikkbe: a szocialista gazdaság ideái és a piacgazdaság valósága szerinti jelentés. A cenzúra felületesen kezelte a változtatást. (Más tekintetben viszont éber volt, kihúzta a szócikkből ezt a példát: „*A fogyasztókat a tojás ár-alakulása foglalkoztatja.*” Szocialista hazánkban nem lehetett gond a tojás ára. A mondat elvesztésével tulajdonképpen nyertünk, mert ép nyelvérzékű magyar ember illet csak jelentést fogalmazó pártmunkásként vagy szorult helyzetben lévő szótáríróként talál ki.)

Javított a szótáron az *átlagár* értelmezésének átalakítása. Eredetileg egy sokkal nehezebb szó, a *középerték* szerepelt benne, ezt váltotta fel az *átlag*. Nemcsak a józan meggondolás, hanem a kommunizmus utópiája szerint is elhibázott az „*Átlagos teljesítő képességért átlagbért fizetnek.*” mondat, kihúzása javított a szócikken (maradt jó példa).

6.6. Ideológia +

Az *átváltoztat* szócikken nagyot javított, hogy töröltek egy redundáns (és a példamondatból tudhatóan önállóként abszurd) jelentést, amelyet csak a túlzott szerkesztői igyekezet kreálhatott: „2. Nagyon megváltoztat, átalakít vmit, vkit. *A tőkés termelési mód a termelőeszközöket átváltoztatta.*” Javítottak ezen a szerkesztői példán: „*A szocialista építés súlypontját át kellett tenni a nehéziparra.*” A cenzúra utáni mondat sem tartozik nyelvünk kincsei közé, de mégiscsak értelmesebb: „*A gazdasági élet súlypontját a szocializmus építése során át kellett tenni a nehéziparra.*” További apró javítás: a *cisztercita* nem (*hiv*), hanem (*Vall*).

6.7. A korszak levegője

A *dekoráció* az eredeti szócikkben „*főleg drapériákból, zászlókból, a szocializmus vezető embereinek arcképéből és gyakran feliratból áll.*” A cenzúra után a szocializ-

¹⁸ A *néger* szó ötven éve még nem zavarta a cenzúrárt. Példában: „*Rámutatott egy festményre, amely ... néger artistát ábrázolt.*” NAGY.

mus vezető embereinek helyébe a marxizmus klasszikusai lépnek: „... *zászlókból, a marxizmus klasszikusainak arképeiből és gyakran feliratból ...*”. A változás helyeslendő, mert a kor nyelvében „*a marxizmus klasszikusai*” lépten-nyomon ismételt fordulat volt, míg „*a szocializmus vezető emberei*” nem jellemző, esetleges nyelvi szerkezet.

Lexikográfiai szempontból közömbös, a korszak levegőjét viszont nagyon is érzékelteti, hogy az *átköltés* szócikkben a „*Villon költeményeinek átköltése*” példa helyébe „*néhány anakreoni dal XVIII. század végi átköltése*” került. Az egyetlen elképzelhető ok ugyanis a persona non grata Faludy György, aki fordította Villont. Nem valószínű, hogy néhány irodalombaráton kívül bárkinek eszébe juthatott ez a kapcsolat, az viszont valószínű, hogy épp ezek a vajtfülű értelmiségiek használói lettek a szótárnak. Egészében véve a cenzúra alighanem túlaggódta a szócikket.

6.8. Népek

A *cigány* szó akkori kezelése vagy bizonytalanságot, vagy gondatlanságot tükröz. Maradhatott (megítélésem szerint nem kifejezetten pozitív kontextusokban) például az *ácsi* szócikkben: „<Rendsz. mulatás közben, muzsikáló cigány(ok)hoz:> állj! hagyd abba! hallgass!” és példamondatokban: „*Éji zenét adott itt bent a városban ..., azután kivitte az egész cigánybandát a Vághoz.*” MIK. „*A cigányok jó nagy mértékben civilizálódtak.*” JÓK.. Ugyanakkor a *cigány* szó valószínűleg hozzájárult, hogy épp ezt a két Herczeg-idézetet ítélték törlésre (a többi mellett): „*Ügyesen átsiklottak a cigány körül tolongó párok tömegén.*” és „*Legénykoromban cirkuszi akrobaták és cigányok közé is elmentem.*” Az utóbbi példában a lenézés motívumát is kifogásolhatták. Mindkét mondatot nagyon hasonló szerkesztői példával helyettesítették a *cigány* kihagyásával.¹⁹ A *cigány* szócikk módosítása is kétarcú. Az eredeti értelmezés: „sötétes bőrű, sötét hajú, indiai eredetű vándor nép.” A cenzúra kihúzatta a „sötét hajú” jellemzést, ami a fogalmat tekintve helyes (a cigányok egy részének világos a haja), de ha az a cél, hogy a fogalmat ismerő szótárolvasó a szónak a jelentését azonosítani tudja, akkor az általánosító első változat jobb (vö. 7.4. pont). Az új változatban a szótár nem a szót értelmezi, hanem a fogalmat magyarázza: „sötétes bőrű, indiai eredetű, részben már letelepedett, régebben elmaradott és lenézett vándor nép.” A szöveg azt implikálja, hogy a cigányok 1960-ban már nem elmaradottak és már nem nézik le őket. Ha a lektor hitte volna, amit írt, megőrizhette volna Gárdonyi gyönyörű mondatát, amely szerintem inkább szeretetet sugall, mint lenézést, de aki másként gondolja, annak a „régebben elmaradott és lenézett” kitételre lehet példa: „*Hej a szegény cigányok, azok majdcsaknem olyan mostohagyermekei a természetnek, mint a pókok, legyenek meg egyéb bogarak.*” GÁRD. Ez lett belőle: „*Hej, a szegény cigányok, olyan mostohagyermekei a természetnek.*” A cigányokat emelni akarták azzal, hogy eltüntették a pókokkal, legyekkel, bogarakkal való hasonlóságukat, ám így az érdekes-szép hasonlat helyén közönséges lesajnálás maradt.

Kiemelendő jobbitás a cenzúra részéről annak a példának a töröltetése, amelyik nyelvileg telitalálatos volt ugyan az *adta* szócikkben a melléknév negatív töltetének

¹⁹ Az átvizsgált anyagban ez az egyetlen „vonalas” helyettesítő példa: „*A cirkusz búcsúelőadásán kiváló szovjet akrobaták is felléptek.*”

érzékeltetésére, de alig 15 évvel a holokauszt után csak a szerkesztői figyelem vétkes kihagyása folytán jelenhetett meg. (A szócikkben maradtak megfelelő példák.)

6.9. Történelem

A *cárizmus* 2. jelentésének (az államformával összenőtt rendszer) értelmezését helyes volt kiegészíteni ezzel: „kül. az orosz cári önkényuralom”, hiszen a szó gyakorlatilag csakis Oroszországgal kapcsolatban fordult elő.

Az *alágyújt* szócikkben ugyanaz a jelentésárnyalat szerepelt két külön árnyalatként, ezt javították, viszont kimaradt egy kitűnő példa: „Valamikor a jobbágyot a kuruc is fölakasztotta a kéménybe, meg a labanc is, aztán alágyújtottak és addig füstölték, míg ki nem izzadta a sarcot.” MÓRA A módosítás talán nem is a történelem témakörbe tartozik (hogy tudniillik a kurucokról ne írjon rosszat a szótár). Az is állhat mögötte, hogy a népet (itt a jobbágyot) még egy szótári példamondat se láttassa végletesen megalázott helyzetben. A cenzor fejébe néha igen nehéz belelátzni.

6.10. Vegyes korrekciók

Érzékeltesse néhány példa, hogy a cenzúra törődött a minden politikumtól mentes bakik javításával is.

„Az *anyatejjel* szívott magába valamit” eredeti értelmezése tévedés: „csecsemő korától fogva megvolt benne”. Az új változat helyes: „már a szülői házban megtanulta.”

Kijavították az értelmetlen József Attila idézetet: „... Mit érlel annak a sorsa, ki költő ... és ... *dalol* ... s élete ... a proletár utókoré?” (ez a balszerencsés példa is ideológiai megfelelési kényszert sejtet). Az új változat második fele: „ki költő s fél ... és így *dalol*; felesége a padlót mossa s ő másolás után lohol ...?”

Ténybeli tévedés: „Magyarország nagyobb folyóin, *azaz* a Dunán, a Tiszán, a Maroson beállt a jég.” A Maros itt és így indokolatlan, aki ragaszkodik hozzá, annak más folyó(ka)t is említenie kell. Helyes döntés volt kihúzni.

Szakszerűtlen értelmezésen javítottak például az *áram* szócikkben, még ha nem is lett tökéletes. Előbb „az elektronok áramlása ... az elektromosságot termelő helyről abba az irányba, ahova a vezető elvezet.” Az új szócikkben „... az elektromos töltések mozgása (a pozitív töltések mozgásának irányában).”

Az *asztrológia* és *asztrológus* mellől indokoltan húzták ki a (*Tud*) minősítést.

7. A szócikkek változása politikai szempontból

A változtatásoknak 3 csoportját különböztetem meg: a szócikkeket „balra toló” és a szócikkeket óvatosan „jobbra csúsztató” módosításokat,²⁰ valamint azokat az eseteket, amelyekben nem látok politikumot vagy ideologikumot. A megítélésem rendkívül szubjektív. Ezzel eleve tisztában voltam, mégis meglepett néhány olyan vélemény, amely szerint egyik-másik számomra nyilvánvalóan és durván „balra tolt” szócikket inkább „depolitizálásnak” lehet minősíteni.

Azért érdemes és szükséges rámerészkedni erre az ingoványos területre, mert lexicográfiai szempontból különösen érdekes, hogy a szótár a cenzúrázással együtt tükrö-

²⁰ A „bal” és „jobb” 1990 előtti európai értelmében.

zi igazán keletkezésének 10–12 évét: a cenzúra egyszer-egyszer már kicsi jobbra-sasszékát mutat be. A 4. táblából látható, hogy ilyen változtatás természetesen kevés akad, a balos változtatások vannak abszolút többségben. A közömbös változtatások többnyire egyszerű korrekciók (ilyenekre hozott példákat már a fentebbi 6.10. pont). A % cellákban az látható, hogy az adott csoport összes szócikkének hány százaléka változott.

Ellentétben az előző résszel, amelyben (a változtatásoknak a lexikográfiai minőségre gyakorolt hatását elemezve) indokoltnak láttam kitérni a kisebb részletekre is, itt elegendőnek tartom néhány tipikus változtatás bemutatását. Az erősen balra mozdított esetekre az alkalmazott lexikográfiai eszközök (egy részének) bemutatásával együtt hozok példákat.

	←		→		-	
	db	%	db	%	db	%
vesszőparipák	34	100				
Trianon és a <i>nemzet</i>	19	100				
vallás (a klerikális reakció ellen)	6	100				
osztályharc	6	100				
proletár nemzetköziség	3	100				
közgazdaság +	26	50	5	9,5	21	40,5
ideológia +	21	75	5	18	2	7
egyéb	26	50	1	2	23	46
a korszak levegője	4	80			1	20
népek	7	87,5			1	12,5
történelem	4	67			2	33
Herczeg Ferenc	10	100				
vegyes	1	5	1	5	19	90,5

4. tábla: A változtatások politikai iránya

7.1. Lépés balra

A cenzúra gonosz eszköze volt a csúcsos zárójelben adott eredeti szóhasználati megszorítás kiiktatása. Ha az *abszolút igazság* értelmezése: „<a marxista filozófiában:> a teljes, helyes, igazolt tudományos ismeret az objektív valóságról”, akkor a szótár olvasójában felmerül(het), hogy más indíttatású filozófia másként gondolhatja. Amikor ez marad: „a teljes, helyes, igazolt tudományos ismeret az objektív valóságról”, akkor a marxista értelmezés megkérdőjelezetlenül általános érvényűvé vált. Ugyanebben a szócikkben az *abszolút mozgás* eredetileg: „<a dialektikus materializmus szerint:> az anyagi világban megnyilvánuló örök mozgás, folytonos változás ...”, a cenzúrázott változatban pedig: „az anyagi világban megnyilvánuló örök mozgás, folytonos változás ...”, tehát a dialektikus materializmus nézete az egyedüli nézetté alakult, a szótárból tájékozódó felhasználóban nem merül fel többé, hogy más értelmezés is lehetséges.

Az eljárás módosított változata a példamondatokat cseréli le az *apriori* szócikkben. Eredetileg: „*A dialektikus materializmus tagadja, hogy van olyan megismerés, amely nem az érzéki tapasztaláson alapszik*” (de nem szükségszerű, hogy más filozófusok is

tagadják). A cenzúrázott változatban: „*Nincs apriori megismerés, minden ismeret a tapasztaláson alapszik*” (vitán felül álló kijelentés). Azonos ideológiai hatáskeltés ugyanitt: eredetileg „*Kant apriori ismereti formákat ismer el*” (tényközlés), cenzúra után „*Kant a teret és az időt apriori ismereti formának tartotta*” (a mondat szinte vonzza a folytatást, miszerint mások viszont nem így gondolják).

A csúcpos zárójeles megszorítások törlése további törléssel együtt gyakorlatilag egy jelentés megszűntetését eredményezte az *állattartás* szócikkben: nyilvánvalóan ki akartak irtani bármiféle párhuzamot a régi mezőgazdasági cselédek és a termelőszövetkezeti tagok helyzetek között. Eredetileg: „*|| a. (Mezőg) <Afeudálkapitalizmusban> a mezőgazdasági cselédeknek szerződéssel, <a termelőszövetkezetekben> a tagoknak az alapszabályokban, ill. törvényben biztosított joga, hogy meghatározott számú haszonállatot saját tulajdonukként és hasznukra tarthassanak.*” Ezen azért is változtatni kellett, mert a gyakorlat valóságát tükrözte (hogy tudniillik a mindenüktől megfosztott téesztagok tarthattak néhány saját tyúkot meg libát) a papíron írott elvekkel szemben (miszerint a téesz összes tulajdona minden tagnak saját tulajdonává lett). Az új változat csakis a hajdani mezőgazdasági cselédekről szól (*szoc e*) minősítéssel.

Egyetlen szó kihúzásával erősítették a bolsevizmust az *antibolsevista* szócikkben. Eredetileg „a bolsevistáknak ellenfele v. ellensége” szerepel az értelmezésben. Mint tudjuk, az ellenfél nem szükségképpen negatív konnotációjú, lehet akár nemes és tiszteletre méltó is (az ellenség sokkal kevésbé, az ellenséggel negatív érzelmek járnak együtt). Az „ellenfele” szó törlésével rossz értelemben harciasabb lett a szócikk.

Az *átpolitizál* szócikkbe új jelentésárnyalatot kreáltak. A szó 2. jelentése eredetileg (*új*) minősítést kapott, ez jelezte, hogy az új történelmi korszakban keletkezett; az értelmezés igyekezett semleges maradni: „<Cselekvést, szellemi terméket> teljesen politikai szempontokhoz igazít; politikával átsző. Átpolitizál *egy előadást, könyvet; átpolitizálja a művészetet. A tanár alaposan átpolitizálta a tárgyalt anyagot.*” A cenzúra után ezzé alakult: „Úgy dolgoz fel v. úgy ad elő vmit, hogy erőteljesen érvényesíti a politikai szempontokat. Átpolitizálja a tárgyalt tananyagot. || a. (*rosszalló*) átpolitizál vmit: vmibe erőszakosan politikát visz bele.” A változtatás eredményeképpen az átpolitizálás, beleértve például a tananyag átpolitizálását a tanár részéről, csaknem észrevétlenül átcsúszott egy pozitív jelentésmezőbe is.

Az *állatlélektan* szócikkében egy példamondat beszúrásával negatívumot csöpentettek a fogalomba: „*Az állatlélektanból gyakran téves elvi következtetéseket vonnak le.*”

Az *álomfejtés* új példájával (mintegy melleleg) megkérdőjelezték Freud hitelét: „*Sokan vakon hisznek a Freud-féle lélekelemzésen alapuló álomfejtésben.*” (Általában sem az eredeti, sem a cenzúrázott változatra nem jellemző a példakkal történő értékelés.)

A szócikk balra tolásának legközönségesebb eszköze az értelmezés átírása. Például az *antiszemizmus* az első változatban: „Mesterségesen szított, fajelméleti alapon álló gyűlölet a zsidóság iránt.” Az új változatban: „A zsidóság iránt érzett oktalan gyűlölet, amelyet a kizsákmányoló osztályok a figyelemnek a szociális problémákról való elterelése végett szítanak a tömegekben ...” A változtatás osztályharcos íze vitathatatlan, bár a lényeg bizonyára nem az osztályharc érvényesítése, hanem a „fajelméleti alap” kiiktatása.

7.2. *Sasszé jobbra*

Az ötvenes évek eleje (a szótári munkák kezdeti szakasza) és az évtized vége (a szótár I. kötetének megjelenése) között mindenféle tekintetben sokat változott az ország. A cenzori változtatások helyenként szelídítették az eredeti „rákosizmust”.

Az *alap* szócikk példamondatát kicserélték. Előbb: „*A kommunizmus alapja a dialektikus és történelmi materializmus.*” Utóbb: „*A tudományos szocializmusnak a marxizmus-leninizmus az alapja.*” A két mondat együtt azt sugallja, hogy a kommunizmus csendben visszakerült az utópiák világába.

A *államszocializmus* eredetileg „... a termelő javaknak az állam által való birtokbavételével, de a proletariátus osztályharca nélkül akarja megvalósítani a szocializmus gazdasági rendjét.” A cenzúra után „... azt hirdeti, hogy a termelő javak egy részének az állam által való birtokbavételével és szociális reformokkal, de a proletariátusnak a hatalomban való részvétele nélkül is megvalósítható a szocializmus.”

Az *átváltoztat* szócikk módosítása (lásd fentebb a 6.6. pontban) szintén tipikus példa.

Az *avantgardista* szócikkből törölték a melléknév túlzottan balos értelmezését: „2. (*Pol*, gyak. *rosszalló*) Egyéni, túlzó politikai eszméket, törekvéseket követő, hirdető; a párt hivatalos állásfoglalását megelőző, megkerülő v. azon túltevő; túlzó baloldali. *Avantgardista módszerek, túlzások.*” Az új változat sem épp telitalálat, de sokkal kevésbé irritáló: „Az ifjúság politikai szerepét eltúlzó, az ifjúságot az idősebb nemzedékkel szembeállító, olykor jóakarató, de szélsőségekbe tévedő. *Avantgardista módszer.*”

Az *áru* szócikkben van egy jelentésárnyalat, amelyet csak az ötvenes évek eleje minősíthetett szótározandónak: „Olyan <személy>, akinek munkaerejét a tőkés kizsákmányolhatja. *Az ipari munkás a tőkés társadalomban maga is áruvá lesz.*” A cenzúra itt is javított legalább annyit, hogy az eredeti (*Pol*, *átv*) minősítést (*sajtó*, *átv*) minősítésre cserélte.

A *dekoráció* szócikk módosításába (lásd fentebb a 6.7. pontban) vélhetően belejátszott a személyi kultusz leáldozása is.

7.3. *Változó gazdasági szemlélet*

Az *államgazdaság* és *államgazdaságtan* szócikkben ugyanaz az alig észrevehető kis változtatás történt. Eredetileg „A tőkés államnak az anyagi javakkal való gazdálkodása ...”, illetve azoknak az elveknek és eljárásoknak az ismertetése, „amelyek szerint a tőkés állam gazdasági életét ... irányítani ... kell...” A cenzúra mindkét-szer zárójelbe tette a *tőkés* szót: „A (tőkés) államnak az anyagi javakkal való gazdálkodása ...” stb. Az *államgazdaság* és *államgazdaságtan* belépést nyert a szocialista államba. Mondhatni: a cenzor vérbeli lexikográfushoz illően hitt a szótár fontosságában és erejében.

Tartalmilag ugyanilyen változás történt szembeötlőbb formában az *árugazdaság* szócikkben. Az értelmezés eredetileg szűkítéssel kezdődik: „<A tőkés gazdálkodásban> a gazdasági életnek az a formája ...” A cenzúra kiiktatta a megszorítást: „A gazdasági életnek az a formája ...” Az *árugazdaság* is megjelent a szocializmusban.

Az *áthozat* 2. jelentése és a *cégvezető* a cenzúra után már nem (*szoc e*).

7.4. Szó és fogalom

A szerkesztők szerint a szótár „azt, amit az értelmezendő szók és szókapcsolatok jelölnek, általában többé-kevésbé ismertnek tekinti, ezért beéri a jelölt dolog felismeretéhez elengedhetetlen, legfontosabbnak tartott jegyek közlésével, többnyire csak utalva az illető szóval vagy szókapcsolattal jelölt fogalomra” (Balázs 1962: 67). Az I. kötet elején található tájékoztató is kimondja: „e munka ... nem enciklopédikus ismereteket kíván közölni, hanem céljának megfelelően csupán a szavak és a szókapcsolatok jelentését értelmezi” (p. VIII). A gyakorlatban azonban az ÉrtSz-nek tanítania is kellett számos fogalmat. Egyetlen példa jól érzékelteti, milyen zavart okozhat, ha a szó helyett a fogalommal kénytelen foglalkozni a szótár.

A 6.1. pontban látható, hogy a *cionizmus* is „botránykő” lett. A cenzúra „politikai” mozgalom helyett „polgári nacionalista” mozgalomnak minősítette. A szocialista Magyarországon a *cionizmus* szitokszónak minősült, a *polgári* és *nacionalista* szintén. Így hát a cionizmushoz egyfelől gondolkodás nélkül hozzá lehetett csapni a „polgári nacionalista” minősítést, másfelől ezen jogosan lehetett bosszankodni. Személyében érintett értelmiségi ismerősöm azzal értett egyet, hogy a cionizmus nacionalista mozgalom (a nacionalizmus pozitív értelmében), viszont tiltakozott a „polgári” minősítés ellen; szerinte az Izraelbe település mellett döntő tehetős orvos és tengődő földműves között sokkal erősebb összekötő kapocs volt ez az azonos döntés, mint amennyire a társadalmi különbség elválasztotta őket. Az ÉrtSz-ben a mozgalom jellemzése a fogalmat magyarázza, a bajt keverő *politikai* jelző nem lett volna feltétlenül szükséges, azután a cenzúra is rossz irányba tartott.

7.5. Politikailag közömbös korrekciók

A 6.10. pontban tárgyalt szócikkek itt is jó példák. Kiegészítésül egy korszerűsítés: az *államsorsjáték* és az *államsorsjegy* esetében az eredeti (*szoc e*) elavult, miután 1957. március 7-én megtartották a háború utáni első lottóhúzást. A cenzúra törölte a minősítést.

8. Milyen volt hát az I. kötet cenzúrája?

(i) Más cenzorok működtek, mint a későbbiekben, például kellett lennie köztük képzett közgazdásznak. Kontra Miklós valószínűleg elhamarkodottan terjesztette ki rájuk a III–VII. kötet cenzoraival kapcsolatos összes jogos felháborodását, de ugyanilyen elhamarkodott lenne sommásan felmentő véleményt alkotni róluk.

(ii) Az I. kötet cenzúráját nagyon korlátozta, hogy az oldalak képét meg kellett őrizni.

(iii) A szerkesztők felhasználhatták az alkalmat a cenzúrától független, saját indítatású javításokra, ha nem említettek is ilyesmit. Ez a feltevés sajnos nem nyújt elég fogódzót ahhoz, hogy megkísérelhetnénk szétválogatni „inkább cenzori eredetű” és „inkább szótárírói eredetű” módosításokat, ezért minden változtatást a cenzúrának kellett tulajdonítanom.

(iv) A cenzorok gondatlansága és/vagy Ország László bölcsessége folytán szerencsésen megmaradt egy-egy szócikk, amelyen a cenzúra normái szerint változtatni kellett volna.

(v) Az összes változtatást együtt szemlélve látszik, hogy viszonylag sok a teljesen közömbös, a szó megszokott értelmében cenzúrázásnak nem is nevezhető módosítás, amelyek mégis növelik a cenzúrázott szócikkek számát.

(vi) A cenzúra időnként javított, ezt kertilés nélkül el kell ismerni.

(vii) A cenzúrárt román kifogások váltották ki, a lektorálás elsődleges szempontja ezeknek a kivédése (és más testvéri országok esetleges hasonló kifogásainak megelőzése) lehetett. A szótár és cenzúrája egyaránt diktatórikus korszak terméke. A I. és II. kötet teljes anyagának átvizsgálása után lehet biztosabban igazolni vagy cáfolni azt a benyomást, hogy míg az eredeti változat tükrözi a Rákosi-érát, a cenzúrából (a formai kötöttségből is adódóan kisebb erővel) már a Kádár-rezsim levegője érezhető. Tisztán lexikográfiai szempontból a cenzúrárt semmiképpen sem lehet egyértelműen negatívnak minősíteni.

(viii) Kontra Miklós úgy fogalmaz, hogy a cenzorok „a szótáríráshoz értő nyelvészekkel” írtak újra egyes részeket (1994b). Nem tudjuk, hogy az I. kötet esetében mi volt a pontos munkamegosztás. Ha ezek a cenzorok kevesebb gondot okoztak is, mint az utódaik, *a szótár minőségének megőrzését és helyenként javítását végső soron Ország László és csapata érdemének kell tekintenünk.*

9. Merre tovább?

Végeredményben úgy gondolom, hogy újrányomásnak nincs értelme. A hálón azonban közzé kellene tenni az I–II. kötet összes módosítását, mert az érdeklődők számára csakis ez mutatná meg vitathatatlan objektivitással az ideológiai lektorálás működését. Az általam alkalmazott forma (lásd az 5. pont végén) ötleteket adhat még áttekinthetőbb megjelenítéshez.

Ennek a véleményemnek a kialakításában nem befolyásolt, de nem mellékes az a körülmény, hogy ilyen szerény vállalkozásra még ínséges időkben is remélhetünk forrást találni.²¹

IRODALOM

- Balázs János (1962): Az értelmezés. In: Ország László (szerk.): *A szótárírás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában* (=Nyelvtudományi Értekezések 36. sz.). Budapest: Akadémiai Kiadó, pp. 63–66.
- Béjoint, Henri (2000): *Modern Lexicography: an Introduction*. Oxford: OUP.
- Kontra Miklós (1994a): A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának két kiadása volt. *Magyar Könyvszemle* 110. pp. 433–434.
- (1994b): Cenzúrázott értelmező szótár. *Heves Megyei Nap* 1994. szept. 24. p. 4.
- (1994–95): Ország László életművének néhány tudománytörténeti vonatkozása. *Nyelvtudományi Közlemények* 94. pp. 201–219.
- (2000): Kicenzúráz – A cenzúra nem (tört)? In: Saly Noémi (szerk.): *Mihálynap-i köszöntő. Írások Ilia Mihály születésnapjára*. Szeged – Budapest: Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, pp. 163–174.
- Ország László (1954): A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* VI/1–2. pp. 117–133.

---

²¹ Az első kötet feldolgozott részeiben talált összes változtatás tanulmányozható a Kiadó honlapján: www.tintakiado.hu.

Pajzs Júlia (2009): Szótár és társadalom. In: Fábián Zsuzsanna (szerk.): *Lexikográfiai Füzetek* 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, megj. alatt.

FORRÁSOK:

A magyar nyelv értelmező szótára I. kötet A–D. (Szerkesztette a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bárczi Géza akadémikus és Országh László egyetemi tanár vezetésével.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959.

A magyar nyelv értelmező szótára I. kötet A–D. (Szerkesztette a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bárczi Géza akadémikus és Országh László egyetemi tanár vezetésével.) Harmadik, a másodikhoz képest változatlan kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978. ISBN 963 05 1814 7

FÜGGELÉK

Mutatványok a szótári munkálatok első éveinek jellegzetes szövegeiből

Irodalom...

„Rákosi szabad! – ez a két szó söpör át a világon,
zúg a kiáltás, átfonja a földgolyót.

Sáppad a zsarnok – látja: az élet győz a halálon,
Úgy tör előre az élet, mint óriási folyók.

Rákosi szabad! – fény lobban a fákon, embereken, a
virágon,

megszabadult a rab – felderülnek a dolgozók:

Rákosi sorsában saját sorsát látja a nép:

tudja: ledőltek a vaksi börtönök,

s a rabtartó hiába örködött;

kilép a fogoly s rácsillan a szép, szabad ég.”

L. Simon László (vál. és szerk.): *Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég! Agitatív anatólógiaoköltészet Magyarországon 1945–1956*. Budapest: Korona K., 2002. p. 305.

Nyelvtudomány...

1951 decemberében így kezdődött az akadémiai hét keretében az I. osztály nyilvános osztályülésének bevezető előadása:

„Kis híján másfél év telt el azóta, hogy Sztálinnak a Marr-vita során tett s »Marxizmus és nyelvtudomány« címen összefoglalt nyelvtudományi nyilatkozatai megjelentek. Ismeretes, hogy ezek a tanulmányyszerű nyilatkozatok nemcsak egy konkrét vitakérdést döntöttek el, nemcsak a marxizmus hibájából zsákutcába tévedt szovjet nyelvtudományt segítették ki a szabad fejlődés verőfényére, hanem Sztálin számos egyéb nyilatkozatához, művéhez hasonlóan az egész haladás úrmutatójává, világítótornyává váltak. A Szovjetunióban úgy fogadták, ahogy a történelmi fordulatot jelentő eseményeket illik fogadni: mindenki iparkodott megismerkedni az új igazságokkal...

Mit tettünk vajon mi? ...

Először azt láttuk, hogy Sztálin tanítását rendkívüli érdeklődéssel, büszke örömmel fogadta közönségünk. A lebilincselő formában írt szöveget mohó szemmel habzsolta a napi munkájára siető egyszerű újságolvasó, kivált persze a társadalom-tudomány beavatottja ...”

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei II. köt. 1952. p. 7.

Részlet a II. országos magyar nyelvészkongresszus határozataiból:

„E kongresszusunkra történelmi időpontban, a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. kongresszusának befejezése után rövid pár héttel kerül sor. Ez a körülmény tanácskozásunkat még jelentősebbé, felelősségünket még fokozottabbá teszi. Napjainkban az imperialista tábor az emberi kultúrát megsemmisítéssel fenyegető, esztelen, új világháború kirobbantására törekszik. A világ népei azonban, s köztük mi is, tisztában vagyunk azzal, hogy ezt a világháborút el lehet kerülni, ha a békeszerető népek szervezeten összefognak a háborús uszítók ellen. Ilyen körülmények között minden magyar nyelvtudósunk kötelessége, hogy tudásával, tehetségével, minden erejével síkra szálljon a béke megvédésének szent ügye mellett.

Akkor, amikor felszabadult dolgozó népünk az ötéves terv döntő évében erejét megfeszítve munkálkodik a szocializmus építésén, a magyar nyelvtudósoknak is fokozottabb részt kell kérniük a békés alkotó munkából, hogy ezzel is erősítsék a Szovjetunió vezetete béketáborát, az emberi haladás táborát.”

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei IV. köt. 1953. p. 531.

Részlet egy hozzászólásból, amely Országh Lászlónak a szótári munkálatok állásáról szóló beszámolóját követte az Akadémia 1954. évi nagygyűlésén:

„Ezért azt gondolom, hogy az értelmező szótár elkészítése a magyar nyelvtudomány munkásainak és mindazoknak a számára, akik ... a munkálataiban résztvesznek, ideológiai fejlettségüknek egy nagyon nagy próbája. Azt gondolom, hogy az értelmező szótár megalkotása legelső sorban ideológiai munka, s ennek konzekvenciáit le kell vonnunk egy sokkal nagyobb ütemű, sokkal határozottabb célú ideológiai fejlődés előmozdításával.”

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei VI. köt. 1955. p. 147.

Mindennapi élet...

NAPSUGÁR ÁRUHÁZ
RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
BUDAPEST, V., VOROSMARTY-TÉR 8
TELEFON: *188-814

M.N.B. cégnyomtatva: K.I.B. 991/264 - 15/73
Folyósítási: Kereskedelmi Inarbank III.

Budapest, 1954. május 5.

„A Párt nagy gondot fordít a jövő nemzedékét nevelő édesanyákra !”

Az Anyák Napja alkalmával szeretettel köszöntjük Kartársnőt és kérjük, nevelje gyermekét a szocialista társadalom emberévé. Nevelje harcra az elnyomó imperialisták ellen és oltsa szívébe az emberszeretetet és a szabadság nagy eszméjét, hogy megtörhetetlen akarattal dolgozzon majd annak a műnek befejezésén, amelyért ma minden becsületes embertársunkkal mi harcolunk.

.....
Párttitkár

.....
Markovits Sándorné
Közf.

.....
vezetőség